

पितृसत्ताक कुटुंब आणि स्त्री

■ अमृता आपटे

भारतीय समाजात कुटुंब व्यवस्था ही कायमच मूलभूत आणि महत्त्वाची राहिली आहे. भारतीय कुटुंब ही पारंपरिक मूल्यांच्या पायावर उभारलेली असतात. ही कुटुंब पितृसत्ताक असतात जिथे स्त्रियांचे स्थान दुय्यम असते. पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीमध्ये कुटुंबातला ज्येष्ठपुरुष हा कुटुंबाचा प्रमुख असतो. पुरुषाचे विचार, मत, आवडनिवड, आरोग्य, शिक्षण ह्यांचा कुटुंबात प्राधान्याने विचार केला जातो. मुलांकडे भविष्यातला कर्ता म्हणून बघितले जाते तर मुलीकडे परक्याचे धन म्हणून बघितले जाते.

पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती कशी अस्तित्वात आली हे अभ्यासले तर लक्षात येते की माणूस शिकारी अवस्थेत असताना, टोळीत राहात असताना, स्त्री-पुरुषांचे खरे म्हणायचे तर नर आणि मादी दोघांच्या कामांची विभागणी ही त्या त्या परिस्थितीला अनुसरून होती. मुलाच्या जन्मानंतर स्त्रीला मुलाला दूध पाजण्यासाठी, मुलाला वाढवण्यासाठी त्याच्याबरोबरच राहावे लागे. मुलांच्या रक्षणाची जबाबदारी स्त्रिया गटाने पार पाडत तर पुरुष शिकारीसाठी बाहेर पडत असत.

माणसाला शेतीचा शोध लागला तसे त्याने वसाहत करून राहायला सुरुवात केली. शेत म्हटल्यावर शेतीची मालकी आली, धान्याची साठवण आली आणि त्यातूनच मग आपली मालमत्ता आपल्या वारसाकडेच जावी ही मागणी जोर धरू लागली. ह्याच दरम्यान पुरुषाला टोळीत राहणे गैरसोईचे वाटू लागले, कारण जन्मणारे मूल कुठल्या स्त्रीचे हे ठाऊक असायचे; पण कुठल्या पुरुषाचे आहे ते मात्र ठाऊक नसायचे. त्यामुळे आपला वारस/

आपले मुलं निश्चित करायचे तर स्त्रीने घरात बंदिस्त होण्याची गरज पुरुषाला वाटू लागली आणि त्यातूनच कुटुंब व्यवस्था निर्माण झाली.

शेतीच्या उदयानंतर सामाजिक उतरंडीलाही सुरुवात झाली. ज्या शेतकऱ्यांची मालमत्ता सगळ्यात जास्त तो वसाहतीचा प्रमुख म्हणून काम करू लागला. राजसत्तेचा उदय झाल्यावर, जास्त उत्पादन करण्यासाठी, युद्धावर जाण्यासाठी जास्त लोकांची गरज भासू लागली. त्यानुसार पुरुषांना युद्धावर जाणे भाग पाडले गेले आणि स्त्रियांना घरी राहून मुलांना जन्म देणे बंधनकारक केले गेले. युद्धावर जाण्यास तयार नसलेल्या पुरुषाची चेष्टा केली जायची आणि मुलं जन्माला घालण्यास अनुत्सुक असणाऱ्या स्त्रीची पण हेटाळणी केली जायची. हळूहळू स्त्रिया सार्वजनिक जीवनातून गायब होत कुटुंबात स्थिरावल्या आणि अशा तऱ्हेने पुरुषप्रधान राज्यसत्तेने स्त्री आणि पुरुषांच्या वेगळ्या अशा भूमिका आखून दिल्या. म्हणजेच राज्यसत्तेच्या उदयानंतरच लिंग आधारित भेदभावाला सुरुवात झाली.

समाज व्यवस्था टिकवून ठेवायची तर कोणा एकाच्या हातात सत्ता असणे आणि दुसऱ्याने सत्तेचे अनुयायी असणे गरजेचे असते ही दृढ होत गेलेली संकल्पना कुटुंबातही रुजली आणि त्यातूनच पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली. कुटुंबातील ज्येष्ठ पुरुषाच्या हातात सत्ता केंद्रित झाली तर स्त्री ही सत्तेची अनुयायी बनली. तेव्हापासून स्त्री आणि पुरुष दोघांचे वर्तन, त्यांच्या जबाबदाऱ्या ह्यांचे साचे बनवले गेले. पुरुष हा खंबीर, आक्रमक, महत्त्वाकांक्षी असतो हे गृहितक मांडले गेले. दुसरीकडे स्त्री ही हळवी, कोमल, नाजूक, सुंदर, पुरुषावर अवलंबून असणारी, कुटुंब आणि मुलांमध्ये रमणारी हे गृहितक मांडले गेले आणि त्या साच्यात स्त्रीने बसण्याची सक्ती तिला करण्यात आली. तीच परंपरेने चालत आलेली पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती अजूनही भारतात अस्तित्वात आहे. ह्या कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रियांच्या हक्कांची होणारी पायमल्ली आपण समजून घेऊ.

भारतीय कुटुंबात, संपत्तीचा वारस म्हणून मुलगा महत्त्वाचा ठरतो. 'वडिलांचे अंत्यसंस्कार मुलाने केले तरच वडिलांना मोक्ष मिळतो' ही समजूत असल्याने भारतीय समाजात, मुलाच्या जन्माचे स्वागत केले जाते तर मुलीकडे परक्याचे धन म्हणून बघितले जाते. मुलीच्या लग्नात हुंडा द्यावा लागेल ह्या आर्थिक जबाबदारीच्या भीतीपोटी स्त्री भ्रूण हत्येच्या घटना घडताना दिसतात. गरीब कुटुंबात पूर्ण कुटुंबाला पौष्टिक आहार मिळणे कठीण असते अशा वेळी मुलाच्या पोषणाकडे जास्त लक्ष दिले जाते परिणामी मुलींमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण जास्त दिसून येते. भारतात अजूनही ग्रामीण भागात जिथे स्त्रियांच्या सुरक्षिततेचे प्रश्न गंभीर

आहेत तिथे काळजीपोटी मुलींचे लहान वयात लग्न लावून दिले जाते.

वरील टोकाच्या घटना वगळल्या तरी कुटुंबात मुलींना भेदभावाला सामोरे जावे लागते. भावा-बहिणीमध्ये भावाच्या शिक्षणाला जास्त महत्त्व दिले जाते. मुलीवर जास्त खर्च केला तर ती सासरी जाणार आणि शेवटी सासर हेच तिचे खरे घर असे मानले जाते. मुलींनी गृहकृत्यदक्ष असावे ही अपेक्षा केली जाते त्यामुळे आईबरोबर घरातील कामाच्या जबाबदाऱ्या मुलींना वाटून दिल्या जातात. मुलांना मात्र घरकाम शिकवले जात नाही, परिणामी घरातील स्वतःच्या छोट्या छोट्या गोष्टींसाठीही मुलगे आईवर किंवा बहिणीवर अवलंबून राहायला लागतात.

मुली साधारण अकरा-बारा वर्षांच्या झाल्या की वयात येतात, त्यांची मासिक पाळी चालू होते. शरीरात होणाऱ्या बदलाबरोबर त्यांच्यात मानसिक बदलही होत असतात. मासिक पाळी म्हणजे काही तरी अपवित्र, अस्वच्छ असे स्त्रीच्या मनावर सतत ठसवले जाते. मासिक पाळी ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. पण त्याविषयी भीतीचे वातावरण केल्यामुळे मुलींना स्वतःच्या शरीराबद्दल संकोच आणि लाज वाटायला लागते. वयात येत असतानाच मुलींच्या मनात आकर्षण ही निसर्गसुलभ भावना नव्याने उमलत असते. ह्या वयात मुली स्वतःचा नव्याने विचार करायला लागतात. आपण छान दिसावे, सजावे, चारचौघात उठून दिसावे असे त्यांना वाटत असते. पण घरची पुरुष मंडळी तिच्या वागण्यावर बंधने घालू बघतात. स्त्रीने स्वतःच्या आवडीनुसार सजणे, कपडे घालणे कुटुंबात स्वीकारले जात नाही कारण स्त्री तिच्या वागण्यातून इतर पुरुषांना आकर्षित करत असते, असा समज दृढ असतो.

स्त्रीचे कौमार्य आणि लैंगिक शुद्धता राखणे ही पुरुष नातेवाईकांची जबाबदारी मानली जाते. परंपरेनुसार, स्त्रीने प्रथम वडील, मग भाऊ, लग्नानंतर पती आणि नंतर मुलगा ह्यांच्या आज्ञेत राहणे अपेक्षित असते. मुलीने कुटुंबाच्या मर्जीविरुद्ध प्रेमविवाह केल्यास कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेला धक्का लागतो असा समज कुटुंबात असतो. मुलीने आंतरजातीय विवाह केल्यास, जातीव्यवस्थेच्या नियमांचे उल्लंघन केले जाते आणि कुटुंबाची प्रतिष्ठा धोक्यात येते हा समज असतो. आंतरजातीय विवाह करून मुलीने घराण्याला कलंक लावला आणि त्याची तिला शिक्षा केली पाहिजे ह्या सूडाच्या भावनेतून काही कुटुंबं मुलीशी संबंध तोडून टाकताना दिसतात आणि ह्याच विचारातून, कधी अगदी टोकाला जाऊन ऑनर किलिंगसारख्या घटनाही घडताना दिसतात.

एकत्र कुटुंब पद्धतीत नवरा बायकोला प्रेम व्यक्त करण्यात मर्यादा येतात. नवरा बायकोच्या नात्यात प्रेम, आदर असेल तरच स्त्रीला सेक्समध्ये आनंद मिळू शकतो. पण स्त्रीच्या भावनिक

गरजांकडे दुर्लक्ष केले जाते परिणामी सेक्स ही स्त्रीला बऱ्याचदा जबरदस्ती वाटायला लागते. संतती नियमनाची जबाबदारीही स्त्रीवरच टाकली जाते. नियमितपणे गर्भनिरोधक गोळ्या घेणे स्त्रियांना गैरसोईचे वाटते. अशा वेळी नवऱ्याने निरोध वापरणे हा जास्त सुलभ पर्याय उपलब्ध आहे. असे असतानादेखील बहुतेक पुरुष निरोध वापरायला तयार नसतात, कारण निरोध वापरल्याने शरीरसुखात उणीव भासते असा पुरुषांचा समज असतो. यातूनच नकी असलेल्या गर्भधारणेला स्त्रीला सामोरे जावे लागते. कुटुंब नियोजनासाठी पुरुष नसबंदी हा सोपा पर्याय उपलब्ध असतानादेखील स्त्रियांनाच नसबंदी शस्त्रक्रियेला सामोरे जावे लागते.

स्त्रिया आता घरातून बाहेर पडून काम करू लागल्या तरी पुरुष तितके घरातली जबाबदारी घेताना दिसत नाहीत. परिणामी स्त्रियांना घर आणि दार दोन्हीकडचा मानसिक आणि शारीरिक ताण सहन करावा लागतो. आताची स्त्री अर्थार्जन करायला लागली तरी घरचे आर्थिक निर्णय बहुतांश वेळा नवराच घेत असतो. पैसे कोठे खर्च करायचे, कोठे गुंतवायचे हे प्रामुख्याने नवरा ठरवत असतो आणि मालमत्ताही पुरुषाच्या नावावरच असते.

कुटुंबातील स्त्रियांच्या कलहामागे आपली पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थाच करणीभूत आहे. घरातील स्त्रीचे मूल्य हे ती पुरुषाला किती खूश ठेवते किंवा ती पुरुषासाठी किती त्याग करते यावर अवलंबून असते. घरच्या पुरुषाला खूश करायला, त्याचे मन जिंकून घ्यायला म्हणून कुटुंबातील स्त्रियांमध्ये स्पर्धा चालू होते आणि त्यातून असूया आणि ईर्ष्या वाढीला लागते ज्याची परिणती कौटुंबिक कलहात होते.

स्त्रीने घरच्या सगळ्यांची सेवा करत घरच्या ज्येष्ठ लोकांची मनं जिंकून घेणं अपेक्षित असते. घरच्या ज्येष्ठ सदस्यांनी आपली दखल घ्यावी म्हणून स्त्रिया रीतिरिवाज, परंपरा ह्याची चौकट नकळतपणे पाळायला शिकत असतात. घरच्या परंपरा राखण्याची जबाबदारी घरातील ज्येष्ठ स्त्रिया स्वतःकडे घेतात आणि इतर कनिष्ठ स्त्रियांचा वावर, कामाची निवड, त्यांचे कपडे ह्यावर त्या लक्ष ठेवायला लागतात.

कुटुंबात दुय्यम स्थान अनुभवलेल्या, कटू अनुभव घेतलेल्या स्त्रिया आतून अशांत आणि दुःखी असतात. मग घरात नव्याने लग्न होऊन आलेल्या स्त्रीवर त्या अधिकार गाजवून आपली उरलीसुरली सत्ता राखायचा प्रयत्न करतात. सासू-सून, जावा-जावा, नणंदा-भावजया ह्यांच्यातील वाद हे स्त्रीच्या घुसमटलेपणाचे, दुःखाचे दाखले आहेत.

भारतीय समाजात मातृत्वाचे उदात्तीकरण केले जाते. प्रत्येक स्त्रीला मातृत्वाची आस असते असाही प्रचार केला जातो. जणू काही आई होणे हे स्त्रीच्या आयुष्यातले अंतिम ध्येय आहे, अशी

शिकवण स्त्रीला दिली जाते. एखाद्या स्त्रीला मूल झाले नाही, तर त्यासाठी तिलाच जबाबदार धरले जाते. कुटुंबात तिला दुजाभाव सहन करावा लागतो, कौटुंबिक, धार्मिक कार्यातून तिला बाजूला ठेवले जाते. त्यामुळे मुलावाचून तिचे जगणे अपूर्ण आहे, असे स्त्रीला स्वतःलाही वाटायला लागते. मुलाच्या जन्माने आपल्या कुटुंबात आपले स्थान निश्चित होईल, कुटुंबात आपल्याला मान मिळेल किंवा मुलाच्या येण्याने घरातील नाती सुधारतील अशा ठाम धारणा मग स्त्रीच्या होऊन बसतात.

गर्भारपणात स्त्रीला अनेक शारीरिक, मानसिक बदलातून जावे लागते, पण ते सगळे सहन करण्यातच तिचे स्त्रीत्व दडले आहे असे भासवले जाते. मुलांच्या पालनपोषणाची जबाबदारीही मुख्यत्वे बाईवर असते. मुलांच्या वाढीमध्ये काही कमी-जास्त झाले तर त्याचा दोषही आईलाच दिला जातो. मूल वाढवण्यामध्ये बाईची खूप शारीरिक, मानसिक ऊर्जा खर्च होत असते. स्त्रीला मूल वाढवताना पूर्ण कुटुंबाची साथ असेल तरच घराबाहेर जाऊन काम करणे, कुटुंबाबाहेर आपले कार्यक्षेत्र निवडणे, आपली ध्येय पूर्ण करणे शक्य असते.

ह्या पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रीच्या आरोग्याकडेही कळत-नकळत दुर्लक्ष होत असते. इतरांच्या आवडीनिवडी जपता जपता स्त्री स्वतःच्या खाण्यापिण्याकडे दुर्लक्ष करत राहते. मुलांचे, कुटुंबाचे करता करता स्वतःचे आजार स्त्रिया अंगावर काढताना दिसतात. आपल्या आरोग्यासाठी मोठाले खर्च, उपचार कुटुंबाला करावे लागले तर त्याचीही खंत स्त्रीला वाटत असते. स्त्रिया उपासतापास, व्रतवैकल्य ह्यात अडकल्या की त्याचा त्यांच्या तब्येतीवर परिणाम होत असतो. आहारात दुर्लक्ष केल्याने रक्तक्षयाचे प्रमाण स्त्रियांमध्ये जास्त असल्याचे आढळून येते. बहुतेक उपास हे नवऱ्यासाठी, मुलासाठी किंवा भावासाठी असतात. कुटुंबाचे, त्यातल्या पुरुषांचे भले व्हावे ह्या भावनेने स्त्रिया त्यागमूर्ती बनू बघत असतात. मानसिक आरोग्याकडे तसेही भारतीय कुटुंबात अजूनही तितके लक्ष दिले जात नाही त्यात स्त्रीचे आरोग्य तर आणखीच दुर्लक्षित राहते. गृहिणीच्या बाबतीत तर 'ती घरीच असते तिला असे काय काम असते? आणि तिला काय त्रास असणार?' असा विचार केला जातो. गृहिणीच्या आजारी असण्याने कुटुंबाचे उत्पन्न थांबणार नसते त्यामुळे तिच्यापेक्षा कमवत्या पुरुषाचे आरोग्य महत्त्वाचे मानले जाते.

उतारवयातल्या स्त्रीकडे बऱ्याचदा नातवंडांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी येऊन पडते. वयस्कर स्त्रीचे आरोग्याचे प्रश्न चालू झाले की, ती कुटुंबावरील जबाबदारी बनून राहते. वृद्धापकाळात स्त्रीची कौटुंबिक नाती बदलत जातात. ज्या घरावर आपण राज्य केले तिथे आता आपल्याला किंमत राहिली नाही ही खंत तिला

जाणवायला लागते. निम्न आर्थिक वर्गातल्या स्त्रीचे उत्पन्न थांबले असेल तर नवऱ्याच्या माधारी ती स्त्री मुलावर अवलंबून असते, आर्थिक व्यवहार पूर्वी कधी तिने बघितले नसतील तर तिला सतत मुलाची गरज भासत राहते. ह्या परावलंबित्वामुळे स्त्रीला आतून असहाय वाटायला लागते. हातात स्वतःचा पैसा नसल्याने ह्या स्त्रीचा घराबाहेरचा वावर कमी होतो आणि एकटेपणाने ती वेढली जाते.

पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेत स्त्री वैचारिक आणि भावनिक स्वातंत्र्य अनुभवू शकत नाही. स्त्रीत्वाच्या घालून दिलेल्या साच्यात स्वतःला बसवताना तिची घुसमट होत राहते आणि तिच्या प्रगतीला मर्यादा येतात. स्त्री लहानपणापासून ह्याच व्यवस्थेत वाढलेली असल्यामुळे 'पुरुष प्रथम' हे तिच्याही मनावर बिंबलेले असते. त्यामुळे बऱ्याचदा स्त्रियांना त्यांच्यावर अन्याय होतो आहे हे समजायला, उमजायलाही वेळ जातो. म्हणूनच ह्या लेखाच्या निमित्ताने पितृसत्ताक कुटुंबातील स्त्रीच्या जीवनातले बारकावे समोर आणायचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्रियांवर होणारे अन्याय, भेदभाव कमी होऊन त्यांना स्वातंत्र्य, सन्मान, समान संधी मिळाल्यास त्यांची स्वतःची उन्नती तर होईलच त्याच बरोबरीने त्यांच्या योगदानाने कुटुंबाची आणि पर्यायाने समाजाचीही प्रगती होण्यास मदत होईल.

(ब्लॉगर तसेच अनेक सेवाभावी सामाजिक संस्थांमध्ये कार्यरत.)

(E-mail : amrutaprasada@gmail.com)